

Лариса ГАВРИШ

РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ В НАЛАГОДЖЕННІ ЗБУТУ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ КУСТАРІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА)

Окреслено основні напрямки діяльності Полтавського губерньського земства, спрямовані на підтримку кустарного гончарства, зокрема налагодженню збуту виробів.

Ключові слова: Полтавське губерньське земство, гончарство, гончарі, виставка, кустарний склад, кредит.

© Л. ГАВРИШ, 2016

Найбільш дієву допомогу кустарні промисли України загалом і гончарство зокрема в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. отримували від земств. За їх сприяння було організовано роботу майстерень, проводили статистично-економічні обстеження, видавали альбоми, створювали кредитні товариства. «В цілому діяльність земств... стала, по суті, виконанням «історичної місії по врятуванню однієї з форм національної культури» [5, с. 418]. Чи не найактивнішим в цьому плані було Полтавське губерньське земство, чию діяльність з підтримки гончарства, зокрема налагодженню й організації збуту глиняних виробів, має на меті розглянути автор пропонованої наукової розвідки.

Джерельною базою для дослідження стали публікації керамологів Олега Белька, Олесь Пошивайла, Віталія Ханка, Олени Клименко та видання земського періоду (звіти, огляди, каталоги). У них міститься значний масив розпорошеної інформації про досліджуване питання.

Одним із напрямів роботи з налагодження продажу кустарних виробів земства вбачали в «устройстве специальных кустарных выставок, кустарных отделов на сельскохозяйственных выставках и составлении коллекций кустарных изделий для некоторых всероссийских промышленных выставок» [7, с. 303]. Виставки для гончарів були не тільки місцем демонстрації рівня професійної майстерності, а й можливістю отримати нові знання, знайти покупця, покращити й організувати збут продукції. Слід зауважити, що виставки досліджуваного періоду мали ярмарковий характер, тобто на них учасникам можна було продавати експоновані вироби.

У Російській імперії вперше в земський період кустарний відділ був улаштований Московським губерньським земством на художньо-промисловій виставці 1882 року (Москва). Полтавське Губерньське земство для формування колекції кустарних виробів до участі у згаданій виставці виділило 1 тис. 500 руб. [7, с. 303].

На 1880—1890-ті рр. припадає найбільша кількість проведених Полтавським губерньським земством виставок, де були представлені глиняні вироби: Полтава (1893, 1890), Ромни (1880, 1884, 1899), Нові Санжари (1884), Зіньків (1884, 1885, 1886), Лубни (1887), Опішне (1890), Комишня (1891), Миргород (1884), Кременчук (1896), Хорол (1884).

Звіти про проведені виставки можуть бути джерелом інформації щодо асортименту та художніх особливостей глиняних виробів. Наприклад, Антон Прокопович після ознайомлення з Зіньківськими ярмарковими виставками 1885 і 1886 рр. зауважив на сторінках «Журналів Полтавського сільськогосподарського товариства», що «...виставлено... чимало різноманітного господарчого посуду, як-от: мисок, макітер, банок, барил, глечиків, квітників, горщиків й інших посудин, що відтворюють усіляких тварин, посудин, які вживають заможні селяни для горілки чи наливки. Усі ці вироби полив'яні, останні з різнокольоровими відтінками, згідно з кольорами зображених тварин. Також привертало до себе увагу вишукане вироблення мисок, так званих мармурових; здаля важко відрізнити череп'яну миску від мармурової, до такого ступеня натурально її виготовлено. Серед гончарного посуду були й так звані «витіюваті» вироби... та чимало інших різноманітних глиняних фокусів» [15, с. 282]. На противагу захопленим словам Антона Прокоповича, етнограф Віктор Василенко вважав ці виставки невдалими, — через малу кількість учасників-гончарів. Цьому передувало незаконне рішення Зіньківського повітового земства про оподаткування власників гончарних горен, тому, боячись нових податків, майстри намагалися не афішувати своєї діяльності. Позитивним моментом від участі в зазначених виставках було те, що двох їх експонентів: Федора Чирвенка і його учня, підлітка Юхима Різника, — за кошти повітового земства — було відправлено на стажування на завод Фока в Новгородській губернії.

За підтримку розвитку кустарних промислів Полтавському губернському земству на Георгіївській аукціон-виставці (20—26 квітня 1905 р.) в Єлизаветграді було вручено високу нагороду — велику срібну медаль. Тоді гончарних виробів продали на суму 53 крб. 48 коп. [8, с. 11].

У лютому 1906 р. в приміщенні Київського художньо-промислового й наукового музею імені імператора Миколи Олександровича розпочала свою роботу «Виставка вжиткового мистецтва та кустарних виробів» (в деяких джерелах — «Перша південноросійська кустарна виставка»). Побудова експозиції за регіональним принципом сприяла тому, що майже 20 тис її відвідувачів побачили особливос-

ті народних традицій губерній. Від Полтавщини в ній брали участь як окремі самостійні майстри-гончарі (Василь Поросний), так і земські майстерні. Оскільки виставка мала ярмарковий характер багато виробів було продано, а експоненти отримали нові замовлення.

1909 р. Полтавське сільськогосподарське товариство організувало чергову виставку. Кустарний відділ на цьому заході був представлений «слабо». Цю невдачу організатори виставки пояснювали тим, що хоча Виставковий Комітет і провадив рекламу заходу в пресі, розсилав правила участі й програму виставки, не зміг донести інформацію до всіх потенційних учасників. Земські ж інструктори, на допомогу яких теж сподівалися, були більше зацікавлені облаштуванням роботи земського відділу. У павільйоні Полтавського Губернського Земства, в свою чергу, було представлено кустарні вироби різних майстерень і шкіл, що перебували під його опікою, й вироби «из Кустарного Склада Губернского Земства, куда поставляют свои изделия некоторые кустари, работающие почти исключительно для склада по его заказам и даваемым им рисункам и образцам» [6, с. 3]. Хоча слід зауважити, що з невідомих причин опішнянські гончарі не були представлені у земському павільйоні. Їх роботи можна було бачити тільки у Кустарному Відділі. Із загалом 65 учасників виставки було тільки сім гончарів (шість з Опішного, один з Миргорода), що, зрозуміло, не розкривало повною мірою різноплановості кустарного промислу в губернії. До речі, шестеро з цих учасників (окрім Івана Гладишевського) отримали медалі, похвальні листи чи грошові винагороди (в основному за виготовлення полив'яних виробів). 1912 р. побачило світ підсумкове інформаційне видання про сільськогосподарську виставку, з якого можна дізнатися про отримані гончарями нагороди, побачити фото з експозиції, де представлено глиняні вироби. З точки зору досліджуваного питання особливо цінною є інформація про місця збуту глиняних виробів. Шість із семи зазначених гончарів-учасників продавали їх через Кустарний склад Полтавського Губернського Земства, що свідчить про важливість його роботи з організації збуту. Також місцями реалізації традиційно залишались ярмарки Полтавської та сусідніх губерній. Окрім того возили товар в Київ, Москву, Санкт-Петербург та інші міста Росії.

Кустарі Полтавської губернії неодноразово ставали учасниками виставок, що проходили далеко за межами України. Для участі в Паризькій виставці (1900 р.) губернською управою було підготовлено «типичные образцы гончарных изделий кустарей Полтавской губернии, около 30 мисок разной величины и окраски..., а также большую фотографию имеющейся в музее (природничо-історичному. — Г. Л.) коллекции гончарных изделий местных кустарей, дающую полное представление о форме и орнаменте этих изделий...» [9, с. 55]. За надану колекцію музею було присуджено диплом з правом на срібну медаль.

Вироби опішнянських гончарів вигідно виділялися серед інших експонатів довершеністю форм та декору, тому швидко продавалися, їх довелося довозити знову. Саме від того часу можна вести мову про здобуття всесвітньої слави гончарями Опішного. По завершенні роботи виставки планувалося організувати в Парижі постійнодіючий кустарний склад, який мав би допомагати в збуті кустарної продукції за кордоном. За сприяння земства опішнянські гончарі значно розширили ареали збуту своїх виробів, що доти були переважно місцевими й, як правило, не виходили дуже далеко за межі осередку.

Як доповідала 1905 року Полтавська губерньська управа губернським земським зборам, «в 1904 році було прийнято замовлення на відправлення виробів гуртом до Петербурга, Москви та інших міст Росії, а також і закордон, до Парижа. Почато було і переговори про заснування постійних агентур у Лондоні, Америці та Парижі. Заодно з організацією збуту кустарних виробів з метою впливати на покращення техніки їх творів, і тільки завдячуючи цій організації стало рости довіря кустаря до початі земством справи, з'явилася можливість шляхом запрошення майстрів покращити вироби, постачати кустаря матеріалами і зразками, приймати для кустарів замовлення і сприяти їх виконанню» [16, с. 237].

Багатим на запрошення до участі земства у виставках, що проходили за межами імперії, став 1910 рік: США (Сан-Франциско), Нова Зеландія, Болгарія (Софія). 1911 року — Турин (Італія), де за високий рівень експонованих кустарних виробів Полтавське земство отримало Почесний диплом.

1913 р. відбулася Друга Всеросійська кустарна виставка, яка стала «підсумком багаторічної «опіки»

Полтавського губернського земства над гончарним промислом» [12, с. 42]. На ній було представлено мальований посуд, який вирізнявся своєю оригінальністю. Особливою увагою користувалися роботи опішнянських гончарів Юхима Різника, Федора Чирвенка і Василя Поросного «давщие блестящие доказательства замечательного переворота в этом деле, вызванного общими усилиями полтавского земства придать кустарным изделиям местный художественный отпечаток. Им это удалось достигнуть в тканье, в вышивках, в изделиях из дерева; но успех их особенно наглядно засвидетельствован в формах и оригинальном уборе новейшей полтавской керамики, свившей себе гнездо, главным образом в местечке Опoшня» [12, с. 42]. 22 березня виставку відвідав Микола II, який особливо відмітив роботу полтавських майстрів.

Можна зробити висновки, що в досліджуваний період Полтавським земством проводилася плано-мірна робота з виставкової діяльності. Земські діячі брали активну участь в організаційних заходах з її підготовки.

Участь кустарів у виставках давала їм можливість познайомитися із зразками продукції майстрів з інших осередків, порівняти технологічні та художні особливості презентаційних виробів, вивчити запити потенційних споживачів, щоб по можливості використати цю інформацію в своїй роботі.

Негативним моментом в земських виставкових заходах, на мою думку, слід вважати той факт, що до участі в них постійно залучались одні ті ж майстри (про це свідчать списки учасників), фактично поза увагою залишилась переважна більшість гончарів, що насторожено ставилась до заходів державної інституції.

На початку ХХ ст. Полтавське губерньське земство продовжувало впровадження нових заходів зі сприяння розвитку гончарства, зокрема налагодженню організованого збуту глиняних виробів. Роль посередника між споживачами й виробниками взяв на себе Склад кустарних виробів, створений 1904 р. в Полтаві. Мета його діяльності полягала «в скупке от кустарей изделий изготовленных ими применительно к требованиям склада, согласованным с общею постановкою деятельности мастерских губернского земства, в сбыте готовых изделий, как на месте в стенах склада и в пределах

губернії, так і на зовнішніх ринках до закордонних включительно; в регулюванні збуту безпосередньо від кустарів; в організації рухомих відділів для продажу кустарних виробів на сільських ярмарках...» [11, с. 122].

Для реалізації спочатку брали переважно поливний посуд, а з часом склад спрямував роботу опішнянських гончарів на «виготовлення посуду, оздобленого рослинним орнаментом» [12, с. 32], «производство преимущественно художественных декоративных сравнительно дорого стоящих изделий» [6, с. 10]. Тобто майстри, що виготовляли простий посуд, залишилися фактично поза увагою й відповідно підтримкою кустарного складу, що стало негативним моментом у його роботі.

В асортименті складського посуду переважали декоративні вироби «вази, кубышки, кувшины, кашпо, писанки, цветочки» (ціна від 10 коп.), «куманцы» (45 коп.), «тарелки и миски» (6 коп.), «блюда большие декоративные» (80 коп.), «игрушки, писанки, мелкая игрушечная посуда» (3 коп.), «тумбы садовые и вазы» (3 крб.) [6, с. 48].

Об'єми роботи Полтавського кустарного складу постійно збільшувалися: якщо в перший рік діяльності вони становили 5201 крб., то в 1914 — 239253 крб. [12, с. 24], 1907 р. кустарями було надано для реалізації 22542 одиниці гончарної продукції [1, с. 96]. На 1911 р. була налагоджена тісна співпраця щодо збуту з Петербурзьким, Московським, Київським складами. Постає нагальна проблема в перенесенні складу до більшого найманого приміщення, про що мова йшла на черговому губернському зібранні ще 1910 року. Такого приміщення, на жаль, в Полтаві того часу знайти не вдалося, тому неодноразово піднімалося питання про необхідність його будівництва.

Одним із заходів по підвищенню художньої якості глиняних виробів, що повинно було вплинути на збільшення обсягів їх продажу, було видання Кустарним складом Полтавського Губернського Земства альбомів із кращими зразками української малюнки для наслідування. У випуску «Гончарные изделия», окрім ілюстративної частини, було вміщено загальну інформацію про промисел та зазначено, що «изделия гончаров Полтавской губернии не только вполне удовлетворяют местный спрос, но имеют и массовый сбыт в губерниях: Херсонской, Екатери-

нославской, Харьковской, Черниговской, Курской, Области Войска Донского и даже в Крыму; причем наибольшим распространением пользуются изделия гончаров Зеньковского уезда; гончары Миргородского и Лохвицкого уездов сбывают изделия в своем и лишь нескольких соседних уездах, а изделия Роменского и Кобелякского уездов — только в своих уездах» [14, с. 25]. В іншому альбомі цієї ж серії Кустарний склад вмістив рекламне оголошення про те, що він «имеет в продаже и принимает заказы на изготовление... гончарных изделий из глазурованной глины с украинским орнаментом» [13, с. 28]. Подібну рекламу розміщували також в періодичних виданнях, що значно розширювало коло потенційних покупців глиняних виробів [3, с. 1]. У цей період важливе значення надавалося популяризації роботи Кустарного складу через видання спеціальних каталогів-прейскурантів, які б інформували «широкие круги с родом, характером и ценами кустарных изделий Полтавской губернии» [10, с. 159]. Наприклад, з цією метою Головне управління землевпорядкування й землеробства 1911 р. виділило 1000 руб., і після підготовки потрібних матеріалів 1912 р. було видано ілюстрований каталог тиражем 2500 примірників [10, с. 159].

Одним із видів роботи Полтавського губернського земства зі сприяння збуту кустарних виробів стала організація «ярмаркових загонів». Вони мали «ознакомлять население Полтавской губернии на сельских ярмарках с образцами вырабатываемых местными кустарями улучшенных изделий путем их продажи, осведомлять население о мероприятиях земства по содействию производству улучшенных кустарных изделий и их сбыту...» [11, с. 129].

За вісім років роботи Кустарний склад «вышел из рамок опыта, имеет в губернии своих агентов по раздаче кустарям работ и снабжению их необходимыми материалами, передает заказов на десятки тысяч рублей; высылает готовые изделия уже и оптом за пределы губернии, озабочен организацией широкого кустарного кредита...» [4, с. 14].

Робота Кустарного складу з налагодження збуту кустарних виробів гончарів Полтавщини на початку ХХ ст. була вкрай важливою, оскільки продавати глиняний посуд в цей період для майстрів ставало дедалі проблематично, про що й зауважували земські співробітники. Наприклад, розпорядник кустарно-

го відділу Полтавської сільськогосподарської виставки 1909 р. П. Калениченко у передмові до загальноючого видання про захід зазначав: «Нельзя не указати на общіе жалобы ... кустарей на трудность сбыта своих изделий помимо Склада Губернского Земства и Губернских выставок» [6, с. 10].

На межі ХІХ—ХХ ст. Полтавським губернським земством реалізувався цілий ряд соціально-економічних програм розвитку губернії, серед яких одним з ключових було впровадження системи заходів для фінансової підтримки кустарів, ремісників, зокрема створення кредитної системи. На Полтавщині «піонером» в цій справі став Кобеляцький повіт, де позики надавали гончарям-цегельникам починаючи з 1896 року.

Враховуючи значну зацікавленість подібним досвідом іншими повітами, «губернська управа в проєкті загальних засад організації посередництва з видачі позик із Державного банку виділила на перший період досить вузьку сферу діяльності — видачу предметних позик — для того, що вона буде по мірі впливу земства на розвиток кустарних промислів, розширюватися» [2, с. 72]. Якщо кустарі не мали можливості скористатися кредитом з Державного банку, до їх послуг були капітали губернських чи повітових земств. Зокрема, як зазначав керамолог Олег Белько, можна було отримати кошти під заставу кустарних виробів, які знаходилися на складі губернського земства [2, с. 72].

На початок ХХ ст. Полтавське губернське земство остаточно утвердилося як посередник між Державним банком і кустарями в забезпеченні кредитами. І якщо в більшості повітів кустарі користувалися вексельною формою кредитування, то лохвицькі гончарі, наприкладі Костянтиноградського повіту, з часом зрозуміли, що при отриманні незначних сум вигідніше брати гроші під заставу нерухомого майна. Позики видавалися їм на проведення розрахунків за транзитні перевезення товару [2, с. 74], оскільки у місцях, де гончарство не набуло поширення, глиняні вироби можна було продати з більшою вигодою. З часом планувалося зменшувати суму річних відсотків, щоб кустарі були зацікавлені позичати кошти в Державного банку, а не лихварів, які встановлювали значно вищі відсотки. Надання недорогих кредитів давало змогу кустарям збільшувати обсяги виробництва, розширювати ареали збуту товару.

Отже, основними напрямками діяльності Полтавського земства зі сприяння налагодженню збуту кустарних виробів гончарів в досліджуваний період були: організація виставкової діяльності, робота кустарного складу, надання дешевих кредитів. Ці заходи в основному виправдали свою мету, хоча мали й негативні моменти, коли за межами діяльності державної інституції залишилася значна кількість гончарів, що виготовляли простий посуд. І на сьогоднішній день досвід земства з підтримки майстрів до певної міри може бути використаний на державному рівні, зокрема в пільговому кредитуванні.

1. Белько О.А. Выставки как средство популяризации гончарных изделий в земский период (конец XIX — начало XX вв.) / Олег Белько // Региональные и социогуманитарные исследования. История и современность : материалы III Международной научно-практической конференции 25—26 января 2013 года. Сборники конференций НИЦ Социосфера. — 2013. — № 4. — С. 96—103.
2. Белько Олег. Банківський кредит Полтавського губернського земства для підтримки кустарних промислів (на прикладі гончарства) / Олег Белько // Історична пам'ять. Науковий збірник. — 2008. — № 1. — С. 70—77.
3. Календарь «Хуторянин». (Седьмой сборник сельскохозяйственных статей). — Полтава : Электрическая типография Д.Н. Подземского, 1915. — 24 с.
4. Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. — Санкт-Петербург, 1912. — 48 с. : ил.
5. Клименко Олена. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні / Олена Клименко // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник ; Науковий збірник за минулі літа. — Київ ; Опішне : Молодь ; Українське народознавство, 1993. — Кн. 1. — 520 с. : іл.
6. Кустарный отдел на Полтавской сельско-хозяйственной выставке 1909 года. — Полтава : Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1912. — 33 с. : ил.
7. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865—1897). — Санкт-Петербург : Типография В. Киришбаума, 1897. — 398 с.
8. Отчет по складу кустарних изделий Полтавського земства за 1907 г. — Полтава : Типография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. — 23 с.
9. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год. — Выпуск первый. — Полтава : Типо-Литография Л.Т. Фришберга, 1900. — 124 с.

10. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год. — Выпуск первый. — Полтава : Электрическая Типо-Литография Л.Т. Фришберга, 1912. — 181 с.
11. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1913 год. — Выпуск первый. — Полтава : Электрическая Типо-Литография И.Л. Фришберга, 1914. — 257 с.
12. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX — на початку XX століть / Олесь Пошивайло. — Опішне : Музею гончарства в Опішньому, 1989. — 61 с.
13. Украинское народное творчество. — Серия IV. Древоделие. Выпуск I. Резные пряничные и кафельные формы и проч. — Москва : Т-во А.А. Левинсона, 1912. — 28 с.
14. Украинское народное творчество. — Серия VI. Гончарные изделия. — Выпуск I. Типы украинской гончарной посуды. — Москва : Т-во А.А. Левинсона, 1913. — 28 с.
15. Ханко Віталій. Гончарі Полтавщини на виставках 1846—1913 років / Віталій Ханко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / за редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайло. — Опішне : Українське народознавство, 2002. — Кн. 2. — С. 280—285.
16. Ханко Остап. Великобудищанський осередок гончарювання / Остап Ханко // Українська керамологія. — 2002. — Кн. 2. — С. 218—241.

Larysa Gavrish

ROLE OF GOVERNMENT BODIES
IN ADJUSTING OF SALES OF CLAY WARES
BY HANDICRAFTSMEN IN THE SECOND HALF
OF XIX — AT THE BEGINNING XX
OF CENTURY (ON THE EXAMPLE
OF THE POLTAVA PROVINCE ZEMSTVO)

The basic directions of activity of the Poltava province zemstvo, directed in support handicraft ceramics, are outlined, in particular in adjusting of sales of wares.

Keywords: the Poltava province zemstvo, ceramics, potters, exhibition, handicraft composition, credit.

Larysa Gavrysh

РОЛЬ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В ОРГАНИЗАЦИИ
СБЫТА ГЛИНЯНЫХ ИЗДЕЛИЙ КУСТАРЕЙ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX —
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ
ПОЛТАВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА)

Определены основные направления деятельности Полтавского губернского земства, направленные на поддержку кустарного гончарства, в частности налаживанию сбыта изделий.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, гончарство, гончары, выставка, кустарный склад, кредит.